

بازنگری در معماری خلیج فارس به منظور شناخت الگوهای تأثیر گذار در شکل گیری آن

زهرة بزرگمهری

کارشناس ارشد معماری

مقدمه

همان «لیان»^۱ دوره عیلامی دانستند که عهد طلایی تمدن عیلامی در آن شکل گرفت.^۲

ورود آریایی‌ها که احتمالاً از سمت شمال شرقی ایران امروزی به داخل فلات بود^۳، امپراتوری عظیمی را موجب شد که دوره تاریخی را رقم زد و در بستر خلیج فارس، معماری نوشته‌ای را متناسب با اقلیم و با استفاده از فناوری‌های روزگار خود، پدید آورد.

از معماری صخره‌های دوره ماد در سراسر ایران، نشانه‌های اندکی مثل مقبره «فخریکا» در کردستان و «دائو دختر» (داو دختر) در فارس باقی مانده که بر اساس همین آثار، بنیاد معماری این دوره تعریف شده است. در آثاری که در نزدیکی بوشهر، در محلی به نام «چل‌خونه»، در بین صخره‌های سنگی رودخانه شاپور ساخته شده، فراوانی این نوع معماری را شاهدیم. با تحقیق در این آثار که در سمت راست رودخانه، به صورت مجتمعی انبوه و در سمت چپ به صورت پراکنده ساخته شده است، می‌توان تصویر روشن‌تری از معماری این دوره ارائه کرد.

خلیج فارس به علت شرایط جغرافیایی خاص و ریزش رودهای بزرگ و پرآب به آن، از عوامل مهم پدید آورنده تمدن میان‌رودان (بین‌النهرین) به شمار می‌رود. با پیشرفت و گسترش تمدن‌ها و برقراری ارتباط‌های تجاری در جهان کهن، راه‌های تجاری همچون راه ادویه و راه ابریشم، از چین به هند می‌رسید و از طریق دریای عمان وارد خلیج فارس شده، به بندر بصره امروزی متصل می‌شد و در نهایت تا دریای مدیترانه ادامه می‌یافت.

اگرچه ارتباطات تجاری، خود موجب آمیختن فرهنگ‌هاست، اما موقعیت [راهبردی حساس و مهم] (سوق الجیشی) خلیج فارس، به لحاظ قرار گرفتن بین جهان شرق و غرب، بستری فراهم آورد که هویتی ویژه را طلب می‌کرد. هویتی که قبل از حضور آریایی‌ها زمینه آن فراهم شده بود و با ورود آنان شکل ایرانی آن، نماد تمدن باستان و پدیدآورنده حوزه فرهنگی ایران شد.

علمی فرانسوی بر اساس کاوش‌های خود در سال ۱۲۹۲ شمسی (۱۹۱۳ میلادی)، با به دست آوردن آجر نوشته‌های مربوط به منطقه ریشهر (ریواردشیر) (نزدیک بوشهر) آن را

1. Liyan

۲. مصطفوی، سید محمد تقی. اقلیم پارس. انجمن آثار ملی ایران. ۱۳۴۳.

۳. آشتیانی، جلال‌الدین. زرتشت، مزدیسنا و حکومت. ص ۳۰-۳۱.

بنای گوردختر

آرامگاه کوروش (پاسارگاد) ←

چل خونه (چهل خانه) شهر سعدهآباد - استان بوشهر

می‌شد، ساخت قلعه‌هایی با انواع کاربری‌ها، به ویژه کاربری حفاظتی آغاز شد که در ادوار بعد با پاره‌ای تغییرات در شکل آرایه‌ها، در سرزمین‌های دیگر جهان الگوبرداری شد.^۵ از دیگر سو، روش‌های جدید آبیاری و آبرسانی و حصول به آب شیرین برای اولین بار در این منطقه تجربه شد.^۶

۵. نگاه کنید به تاریخ ساخت اولین قلعه‌ها در ایران و دیگر کشورها. ولفرام کلایس می‌گوید: «در ایران مسکن گروهی حصاردار از سه هزار سال قبل از میلاد با طرح نقشه‌های مختلف آغاز شده است.» - کیانی، یوسف. معماری اسلامی. ص ۱۰۵.
۶. سرفراز، علی اکبر. جزیره خارک. ۷۶.

اکثر محققان، آغاز معماری هخامنشی را با مقبره کورش معرفی کرده‌اند.^۴ ولی در این منطقه ساحلی، در منطقه دشتستان بوشهر، اثری متقدم‌تر به لحاظ تاریخی، به نام «گور دختر» به چشم می‌خورد که با [گمان نزدیک به] یقین، باید آن را الگوی اولیه آرامگاه کورش در فارس (پاسارگاد) دانست.

به تدریج با پیشرفت علوم و فنون و افزونی توجه به خلیج فارس که شاهراه ارتباطی امپراتوری‌های ایرانی محسوب می‌شد، پوپ، آرتور. هنر ایران.

۱- بافت شهری:

آن چه بافت شهرهای کهن را ساخته است عبارت‌اند از:

■ مسیرها، شامل کوچه‌ها و خیابان‌ها که بنا به شرایط اقلیمی، سیاسی، اجتماعی، مذهبی و امنیتی در قالب بافت‌های کهن شرقی، به صورت ارگانیک [اندام‌وار] دیده می‌شوند.

■ خانه‌ها که بخش غالب فضاهای معماری را شکل می‌دهند.

■ بناهای مذهبی و عمومی که بنا به نوع ساختار، شاخصه‌های بافت شهری را تشکیل داده‌اند.

■ فضاهای سبز که براساس گونه گیاهان قابل رشد در منطقه، به وجود می‌آیند.

بر اساس تعاریف بالا، به موضوع الگو گرفتن شهرهای خلیج فارس از کشورهای عربی، به ویژه [درباره فرضیه الگوبرداری] بوشهر از شهر صنعا می‌پردازیم.^۸ ویژگی مشترک یمن با مرکزیت شهر صنعا و سواحل جنوبی ایران، وجود خلیج عدن در جنوب آن است. با نگاهی اجمالی به مجموعه شهر، مکتب معماری مصری را در اکثر عناصر سازنده آن می‌شناسیم.

خانه‌های کوچک با دو نوع ته‌رنگ دایره کامل و مربع در ارتفاع ۵ الی ۶ طبقه که بدنه بلند خیابان‌ها و کوچه‌ها

۸. اقتداری، احمد. آثار شهرهای خلیج فارس.

نمایی از بافت تاریخی شهر صنعا

آثار به دست آمده در خلیج فارس، در دوران پیش از اسلام، کمتر در معرض قضاوت‌های نادرست بوده است. اما آثار دوران اسلامی، به واسطه نقدهایی، با عبارت «تقلیدی بودن» به چالش کشیده شده است. از این رو، شناخت معماری و شهرسازی را در این مقطع تاریخی، در بخش‌های مورد ادعا مد نظر قرار می‌دهیم.^۷

۱- بافت شهری؛

۲- اصول مبانی کالبدی و سازه‌ای؛

۳- آرایه‌ها.

۷. این خطه زرخیز همیشه مطمع نظر بیگانگان بوده است. پرتغالی‌ها از قرن دهم هجری، در جریان کشمکش ایران و عثمانی بر سر منطقه میان‌رودان، این مجال را یافتند که پای خود را در خلیج فارس محکم کنند. منازعات بر سر بحرین بین پرتغالی‌ها و ایران و به تبع آن مسائل سیاسی دیگری که در طول تاریخ پدید آمد، منطقه را دچار آشوب و تضادهای ایرانی و عربی کرد. از سوی دیگر، در زمان فتحعلیشاه قاجار، انگلیسی‌ها این اجازه را یافتند که ایستگاهی برای توقف خود در «باسعیدو» در جزیره قشم بنا کنند. حضور حکومت انگلیس و به تبع آن ورود هندی‌ها به سواحل جنوبی، منتج به ساخت و ساز کلیساها و معابد هندی و بودایی در منطقه شد. رجوع شود به گزارش محمد ابراهیم نادری با عنوان تاریخ بنادر به دربار محمدشاه قاجار، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مجله نخستین سمینار خلیج فارس، مقاله سلطنتی سلطانی بهبهانی.

عمارت دهدشتی در بوشهر

پاره‌ای تغییرات دیده می‌شوند.^۹ ولی مساجد خلیج فارس، اکثراً تک مناره‌اند^{۱۰} که شباهت کاملی با مناره‌ها در سایر نقاط کشور دارند. در اینجا چون مناره مسجد علی بندرلنگه را ملهم از معماری هندی دانسته‌اند، ضروری است آن را با منار مسجد مدرسه مادرشاه در اصفهان، که هر دو تقریباً متعلق به یک دوره تاریخی هستند (قرن دوازدهم)، مقایسه کنیم تا شکل ایرانی آن کاملاً محرز شود.

۹. رک: هیلن براند، روبرت. معماری اسلامی. ترجمه باقر آیت‌اله زاده شیرازی. ۱۳۸۳. ص ۱۶۸.

۱۰. جفت بودن مناره‌ها ربطی به نوع مذاهب اسلامی در ایران ندارد. به عنوان مثال، مساجد شیعیان در اکثر مساجد چوبی آذربایجان، بدون منار و در شهرهای شمالی کشور مثل آمل و بابل، تک منار و در نواحی مرکزی و کویری، بیشتر دو منار است و مساجد اهل سنت در سنج دو منار و در مناطق شرقی و جنوبی کشور، بیشتر تک منار هستند.

را می‌سازند، قلعه‌های مصری را تداعی می‌کنند که به دلیل کمبود زمین به وجود آمدند. اما خانه‌های ایرانی از جمله در بوشهر نه دایره‌ای شکل و نه شش طبقه‌اند. بلکه اغلب در دو طبقه ساخته شده‌اند که به دلیل رطوبت زمین، از طبقه بالا برای زندگی استفاده می‌شود. هر خانه‌ای فضای سبز اطراف خودش را دارد و گسترش مسکن در سطح شهر بدون هیچ‌گونه فشردگی، معمولاً به صورت افقی است. کوچه‌های باریک و پریپیچ و خم در بافت شهر، علاوه بر مسائل امنیتی، ایجاد سایه می‌کنند تا رفت و آمد در فصول گرم سال را تسهیل نمایند.

مساجد شهر صنعا، با مناره‌های چهار یا شش تایی که در گوشه‌های آن بالا رفته‌اند نه تنها به لحاظ کالبد کلی مسجد بلکه از نظر شکل مناره‌ها هم یادآور مساجد مصری‌اند که با

امامزاده میرمحمد در خارک

۲- اصول و مبانی کالبدی و سازه‌های

تصور الگوبرداری بناهای مهم و مذهبی منطقه، از بناهای مذهبی هند، نادرست است، زیرا از شکل و ساختار مناره‌های ایرانی که بگذریم، بخش عمده‌ای از کالبد معماری دوران اسلامی را، نوع چفدها (قوس‌ها)، تاق‌ها و به خصوص گنبد‌ها تشکیل می‌دهند که از قرن پنجم هجری در دو نوع «نار» و «رک» با تفاوت‌هایی نسبت به دوران قبل از آن، بازساخته می‌شوند.^{۱۱}

گنبد «سیدنا محمد» در چابهار، از بناهایی است که آن را متأثر از ابنیه مذهبی هندی دانسته‌اند. شکل و ساختار پوشش، از نوع گنبد‌های نار است و چنانچه با عظیم‌ترین گنبد آجری ایران یعنی سلطانیه مقایسه شود می‌بینیم همان الگوست که در قالبی کوچک ارائه شده است. حتی در شکل برجک‌ها در زوایای هشتگانه نیز، نمونه‌برداری دقیقی صورت گرفته است.

همین طور در بقعه زیارت بیرون آبادی بندر گنگ، بقعه مدرسه سیبویه سیراف، بقعه خواجه خضر در بندرعباس و گنبد شیخ بُرخ (۷۳۶ ق) و بقعه بی‌بی مریم توریان در قشم، از همان الگوی آشنای تبدیل مربع به هشت ضلعی و سپس به دایره، پیروی کرده‌اند.

معماری ایران. ۱۳۸۳. ص ۱۵۶.

۱۱. گنبد نار تقریباً در سراسر حوزه فرهنگی ایران بسط و گسترش می‌یابد و ترتیب ساختاری آن بر اساس تبدیل زمینه مربع به هشت، در بالای پایه‌ها و آغاز زدن گنبد است، که گاه هشت هم تبدیل به ۱۶ و ۳۲ ضلعی می‌شود تا امکان زدن گنبد با مقطع دایره میسر شود، ولی گنبد‌های رک، از شمال ایران آغاز می‌شود و در مناطق محدود شیعه‌نشین مرکزی از جمله ری، قم و کاشان رواج می‌یابد. پیرنیا، محمدکریم. سبک‌شناسی

است (۵۱۹ ق) که هم‌زمان با روایی گنبد‌های رک در سایر نقاط ایران صورت می‌گیرد.

این شیوه خاص از اجرا، پس از بروجرد، در استان خوزستان، بیش‌ترین توسعه را داشت.^{۱۴} در سواحل جنوبی، فقط یک نمونه گنبد امامزاده میرمحمد در خارک، «ارچین» است و دو نمونه در بغداد دیده می‌شود؛ که به لحاظ معماری، در حوزه فرهنگی ایران قرار داشته است. نمونه قدیمی و اولیه در بروجرد، با آجر است؛ ولی در خوزستان و خارک، به دلیل شرایط آب و هوایی، با اندودی مرکب از شیر گاومیش و صدف‌های خردشده کنار دریا (که تهیه آن خاص نواحی جنوبی ایران است)، پوشیده شده، که امروزه به عنوان یکی از سمبل‌های بناهای خوزستان شناخته می‌شود.^{۱۵}

۳- آرایه‌ها

مقرنس و پتکانه: مهم‌ترین آرایه‌ای که در مجموعه ساختمان‌های سواحل جنوبی به چشم می‌خورد، مقرنس است.

مقرنس پدیده‌ای ایرانی است که از ابتدای قرن پنجم، ابتدا به شکل پتکانه، که از لحاظ ظاهری شبیه مقرنس، ولی از نظر اجرا متفاوت است، در گوشه‌های ورودی گنبد قابوس اجرا شد و به تدریج در بسیاری از گنبد‌های آرامگاهی قرون پنجم و ششم رواج یافت و از قرن هشتم، به شکلی بسیار استادانه، مقرنس‌ها در گوشه‌سازی گنبد‌ها، زیر پوشش‌ها، به صورت یک سقف کاذب سراسری و تونگه (نعلبکی) مناره‌ها ساخته شدند که علاوه بر زیبایی، نقش متعادل‌کننده ارتفاع و فضا را داشتند و عایق صوتی مناسبی نیز محسوب می‌شدند.

این عنصر آرایه‌ای، نه تنها در حوزه فرهنگی ایران

۱۴. این اندود به دلیل باران‌های پیوسته و مستمر در شمال ایران کاربری نداشت. برای اطلاعات بیشتر به کتاب آژند - اندود - نمود رجوع شود.

۱۵. گنبد‌های ارچین مشهور دیگر ایران عبارت‌اند از: مقبره سید صلاح‌الدین آبدانان در استان لرستان، دانیال نبی در شوش، آرامگاه یعقوب لیث یا شاه ابوالقاسم در دزفول، آرامگاه پیر روبند در دزفول، بقعه خضر نبی در جاده مسجد سلیمان، بقعه شاه نجف در حوالی پل آزادگان، امامزاده عبدالله شوشتر، مقبره زبیده در بغداد، مقبره شیخ عمر سهروردی در بغداد.

امامزاده جعفر بروجرد

گنبد‌های ارچین: این نوع گنبد‌ها را برگرفته از برج‌های معابد هندو دانسته و گفته‌اند: «در هند، بالا رفتن طبقات و کم شدن تدریجی آن، نمودار شوق فانی است برای وصال ابدی».^{۱۲} بدون این‌که بخواهیم وارد بحث عرفان هندی یا ایرانی شویم، باید این شیوه گنبدسازی را، که شاخه‌ای از گنبد‌های رک است^{۱۳}، دارای تاریخی لااقل هشتصد ساله بدانیم. قدیمی‌ترین اجرا از این نوع گنبد مربوط به امامزاده جعفر بروجرد است که در اوایل قرن ششم هجری بنا شده

۱۲. اقتداری، احمد. آثار شهرهای خلیج فارس. ص ۸۵.

۱۳. آغاز ساخت گنبد رک، مربوط به ابتدای قرن پنجم هجری با بنای گنبد قابوس است. این نوع گنبد از صفحات شمالی ایران شروع شد. این نوع گنبد به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱- گنبد‌های رک با مقطع چندضلعی منتظم؛ ۲- گنبد‌های رک با مقطع دایره؛ ۳- گنبد به صورت پله‌ای (ارچین). رک: مجله اثر. شماره ۲۰. پیرنیا و بزرگمهری.

مکتب‌خانه مشهورند، پتکانه‌هایی دارند که از جنس سنگ‌های دریایی و با ملات ساروج ساخته شده‌اند. از عملکرد واقعی بنا اطلاعی در دست نیست، ولی شکل این آرایه، آنها را به حدود قرن پنجم و ششم می‌رساند.

ستون‌های سنگی قلعه طاهری، در ایوان حیاط بیرونی نیز، با پتکانه آرایش شده‌اند.

طرح و نقش: نقوش تزئینی که آثار آنها بیشتر در گچ‌بری‌های این ناحیه باقیست، نشان از استمرار فرهنگ ایرانی در این رشته از هنر دارند. با نگاه به نقوش مسجد کوشک‌نار که

و کشورهای آسیای میانه و عراق رواج یافت، بلکه سایر کشورهای جهان اسلام که از مکاتب معماری هند، مصر، بیزانس یا مغرب و اندلس پیروی کردند هم، از آن بهره گرفتند. برای تایید، میتوان به طور نمونه به مدرسه و مقبره نورالدین دمشقی اشاره کرد که تاریخی متأخرتر از اجرای مقرنس در بناهای ایران دارد.^{۱۶} نمونه این اجرا، در بقعه شیخ عبدالصمد نطنز (اوایل قرن هشتم)، قابل رویت است.

چهارتاقی‌های باقی مانده در جزیره هرمز، که به نام

۱۶. هیلن براند، معماری ایران، صص ۳۲۳ و ۱۶۸.

نتیجه

تعامل و بهره‌مندی ملت‌ها در خصوص فرهنگ و هنر، از یکدیگر، امری بدیهی و معقول است. به ویژه در همجواری‌های جغرافیایی و مناطق مرزی، این‌گونه داد و ستدها بیشتر به چشم می‌خورد.

اما معماری ایران از گذشته‌های دور تا حدود یکی دو قرن پیش، که دوران انحطاط پدید آمد، در حوزه عظیم فرهنگی خویش، نه تنها کشورهای همجوار، بلکه سرزمین‌های دورتر، همچون هند را تحت تأثیر قرار داده است.^{۲۱} از آن‌رو، در بنیاد ساختاری خویش، استوارتر از آن بوده است که همسایگی‌ها، مضامین اصلی آن را دچار تزلزل کند. ولی همان‌گونه که سلاطین رایج، در همه شئون زندگی، می‌تواند در هر برهه از تاریخ، به دلایلی مانند تنوع و تازگی یا اسکان مردمی با فرهنگ دیگر پدید آید؛ در معماری نیز می‌تواند، نه در عمق، بلکه در ظاهر، رخ نماید.

ترکیب گل و دایره و ستاره است، رجعت به تزیینات دوره ساسانی را شاهدیم.^{۱۷}

همین‌طور کنگره‌سازی در گچ‌بری‌های هلالی شیاری‌های تزیینی گچی، در حیاط اندرونی قلعه خورموج، یادآور طرح‌های کاخ تیسفون است.^{۱۸}

گچ‌بری‌های داخلی بقعه شیخ برخ (در قریه کوشه از قراء جزیره قشم) و زیارتگاه بی‌بی مریم توریان قشم، که هر دو تقریباً در یک دوره تاریخی ساخته شده‌اند (قرن هشتم)، در ترکیب با کاربردی‌هایی است که در سایر نقاط ایران نیز در همین دوران رواج داشتند.^{۱۹} نمونه این قیاس را، می‌توان با گنبد شیخ حاجی محمد خنج انجام داد.

شهر سیراف به وسیله یک هیأت حفار باستان‌شناس انگلیسی، در سال ۱۳۴۵ خورشیدی، مورد حفاری قرار گرفت. گمان اولیه بر آن بود که ویرانه‌های آن، مربوط به آثار پرتغالی-هاسست^{۲۰} ولی آثار به دست آمده از خانه‌ها و مساجد، ایرانی بودن آن را محرز کرد. حتی با نگاه به حجاری ستون‌های قلعه طاهری (سیراف قدیم)، تشابه آن را با حجاری ستون‌های مسجد وکیل شیراز، می‌توان تشخیص داد.

از نمونه‌های استادانه گچ‌بری و مقرنس، به صورت توأم، می‌توان به سقف تاق‌نماهای مسجد بردستان اشاره کرد که در آخرین تعمیر آن، مربوط به سال ۱۲۷۳ ق. نیز، روند پیوسته این نوع تزیینات در قرون متمادی، قابل مشاهده است.

۱۷. اقتداری، احمد. آثار شهرهای خلیج فارس. ص ۲۲۶.

۱۸. همان، ص ۴۷۰.

۱۹. ر.ک: هندسه در معماری، ص ۷.

۲۰. کاپیتان بروک اولین نقشه‌برداری بود که از خلیج فارس بازدید کرد و ویرانه‌ها را آثار پرتغالی‌ها تشخیص داد.

G. B. Kemptonorne, "A narrative of a visit to the ruins of Taherie, the supposed site of the ancient city of Siraff, also an account of the ancient commerce of the Gulf of Persia, etc.", p. 286.

۲۱. رجوع شود به معماری تاج‌محل در اگرا.